

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

О. О. Вар'ян (Запоріжжя)

НОТНОЇ ТА ОБРАЗ ІДЕАЛЬНОГО ГРОМАДЯНИНА У СТАРОДАВНІХ АФІНАХ

Дослідження образу ідеального громадянина у Стародавніх Афінах неможливе без розуміння базової категорії – громадянства. Афінське громадянство VI–IV ст. до н.е., як належність до поліса та провідної його сутності – громадянської общини, являло собою сукупність соціокультурної та політичної складових. Порядок визначення фратріальної належності на підставі походження був закріплений законодавчою нормою Перікла, яка визначала умовою включення до дему та набуття політичних прав наявність громадянського статусу в обидвох батьків. Афінський громадянин наділявся зобов'язуючими правами участі у соціокультурному та політичному житті поліса, що визначало його статус і роль у соціально неоднорідному суспільстві. Належне виконання громадянських обов'язків виступало підставою визнання доброчесності громадянина, відповідності його утвердженому у колективних уявленнях афінян ідеальному образу. Водночас, залишається невизначеним питання щодо можливості досягнення доброчесності представниками *nothoi* – групи «незаконнонароджених» афінян.

Статус *nothoi* в афінському суспільстві, склад даної соціальної групи та період її виокремлення належать до дискусійних питань, розгляд яких прямо пов'язаний із дослідженнями сім'ї та шлюбу, спадкування, особливостей визначення належності до фратрії та дему¹.

Належність до громадянської общини у афінському полісі визначалась у спосіб введення дитини у фратрію батька, що відкривало можливість участі у соціокультурній діяльності спільноти. Перше врегулювання питання визначення фратріальної належності згадується у зв'язку з законами Солона щодо спадкування. На отримання спадку мали право претендувати народжені у законному шлюбі діти, незаконнонароджені – *nothoi* такого права позбавлялись. Після реформи Клісфена окрім введення у фратрію необхідним стає запис у списки дему, що символізував політичне громадянство афінян². Дж. Обер припускає, що до фратрії могли бути включені за бажанням батька діти, народжені у законному шлюбі з вільною жінкою, не обов'язково афінською громадянкою³. За слушним зауваженням В.В. Ставнюка укладення шлюбу представниками аристократичних родів із іноземками можна вважати типовою рисою афінського суспільства VI – I пол. V ст. до н.е. Народжені у такому

шлюбі діти мали право участі у політичній діяльності, прикладом чому є визначні діячі означеного періоду, зокрема – Клісфен, Фулідід і т.п.⁴

У сер. V ст. до н.е. Періклом було встановлено обмеження щодо включення афінян у списки дему за критерієм «подвійної ендогамії», що остаточно перетворило статус громадянина на привілейований⁵. Процедура та критерії запису у списки дему, як вони діяли після закону Перікла, наведені Арістотелем. Відстороненню від участі у політичному житті підлягала частина юнаків, які були народжені від шлюбу з негромадянами, навіть у випадку належності до аристократичного роду. Вважається, що до nothoi після закону Перікла могли бути віднесені дві групи афінян: народжені від одного з батьків-іноземців та народжені поза законним шлюбом батьків-афінян⁶. Фактично від реформ Солон до закону Перікла відбулось становлення інституту громадянства у Стародавніх Афінах, головним критерієм якого було походження.

Під час встановлення олігархічних та тиранічних режимів у II пол. IV ст. до н.е. дія закону Перікла припинялась⁷. У 403/402 р. до н.е., в архонтство Евкліда, закон Перікла був відновлений та зберігав свою дію протягом IV ст. до н.е., а списки громадян дему періодично перевірялись задля уникнення потрапляння до них осіб, невідповідних вимогам⁸. Відновлення закону Перікла у 403/402 р. до н.е. спричинило остаточно втрату незаконнонародженими права спадкування та участі у відправленні сімейних культів, як наслідок – права набуття політичної складової полісного громадянства. Через відсутність анхістейї (спорідненості) по лінії матері та батька nothoi були позбавлені права поділяти hiera kai hosia – нематеріальні та матеріальні блага, що їх надавала належність до ойкосу (як основної соціальної, економічної та релігійної одиниці поліса), роду, поліса⁹.

Після закону Перікла та по його відновленні у 403/402 р. до н.е. походження матері належало до критеріїв набуття громадянства. Водночас, Демосфеном наведено закон, згідно з яким громадянин за наявності бажання міг мати вільнонароджених дітей від наложниці – pallakai¹⁰. Зазначений закон породжує питання стосовно статусу pallakai, перш за все – можливої належності до них афінянок¹¹. Важливість даного питання засвідчена яскравою промовою Демосфена «Проти Неєри»¹². У випадку відсутності у Неєри афінського громадянства вона підлягала продажу у рабство, оскільки незаконно користувалась становищем громадянки, а народжені нею у шлюбі зі Стефаном діти визнавались іноземцями. Позивач готовий був відмовитись від своїх звинувачень за умов, що діти Стефана народжені у попередньому шлюбі з афінською громадянкою¹³. Визнання

негромадянського статусу Неери називають способом впливу на її чоловіка Стефана. Окрім того, що Стефан мав бути оштрафований, оскільки видавав Нееру за громадянку, під удар потрапляв громадянський статус його дітей¹⁴. Самому Демосфену, який народився уже після закону 403/402 р. до н.е. Есхін та Дінарх зневажливо закидали походження від матері-скіфянки¹⁵.

Закон Перікла викликає дискусії як щодо підстав його запровадження, так і щодо статусу осіб, які втратили громадянські права по його прийнятті. Арістотель вказував, що закон Перікла став наслідком дуже великої кількості громадян¹⁶. Водночас, дані Плутарха свідчать, що зменшення кількості громадян відбулось не одразу після запровадження закону, що було б логічним, якби законодавець керувався причиною, названою Арістотелем, а за п'ять років потому, у зв'язку з розподілом надісланої єгипетським царем у дар афінянам пшениці. До цього розподілу на незаконнонароджених «дивились кризь пальці». І лише дана подія стала приводом судових процесів з приводу законності громадянства, за якими майже 5 тис. афінян були продані в рабство, а кількість повноправних зменшилась до 14240 чол.¹⁷ Дані Плутарха стосовно кількості громадян, які зберегли свій статус після закону Перікла, є сумнівними. Привертає увагу й те, що право на частку у розподілі прибутків поліса отримували хлопчики по досягненні фратріального повноліття, яке наступало раніше за внесення у списки лексіархів. Однак, вірогідно, що закон Перікла, за яким незаконнонароджені втратили можливість на правах рівного брати участь у політичній діяльності, в реальності почав діяти не одразу. З іншого боку, наведені відомості вважають одним з аргументів на користь того, що *nothoi* до закону Перікла мали політичні права¹⁸.

Д. М. Макдауелл, а за ним К. Джойс ставлять під сумнів позбавлення права включення в списки громадян поліса дітей, народжених від обох батьків – афінян поза законним шлюбом, наголошуючи, зокрема, що у наведеному Арістотелем законі Перікла не міститься прямої вимоги щодо шлюбу батьків¹⁹. К. Джойс відкидає зв'язок фратрії та дему у визначенні громадянських прав. Законний шлюб батьків-афінян розглядається ним критерієм належності до фратрії, яка регулювала родову приналежність, права спадкування. Включення ж до дему та набуття політичних прав мало єдину вимогу – громадянське походження батьків. Таким чином, народжені поза шлюбом батьків-афінян та не введені у фратрію *nothoi* могли включатись у списки дему та отримувати політичні права. З огляду на різні функції фратрії та дему, наявність окремих процедур голосування

за включення до їх складу, дослідник вважає нелогічним дублювання критеріїв членства²⁰.

Подібний підхід щодо заперечення прямого зв'язку між належністю до фратрії та дему вважаємо не достатньо виправданим. По-перше, право політичного громадянства засновувалось, зокрема, на міфологічних уявленнях афінян про автохтонне походження²¹. Надгробна промова Демосфена пояснює доброчесність загиблих афінян їх походженням з родів, що віддавна населяли Аттику. Загиблі названі законними громадянами за правом народження²². По-друге, іноземцям, яким афіняни дарували громадянство, пропонувалось на власний розсуд обрати фратрію, до якої вони будуть належати, що суперечить думці про відсутність у суспільних уявленнях афінян зв'язку соціокультурної та політичної сфери у афінському громадянстві.

На користь прямого зв'язку між належністю до фратрії та дему, а також важливості перебування батьків у шлюбі, виступає промова Евксіфея щодо доведення прав на громадянство. Евксіфей наводить свій родовід, аби засвідчити, що його батько та мати були громадянами, окремо відзначає принесення батьком жертви та влаштування бенкету для членів фратрії з приводу шлюбу. Право вважатись афінським громадянином підкріплюється ним свідченнями геннетів, фратерів, демотів. Евксіфей підкреслює, що батько ввів його у фратрію «як громадянина» - народженого від афінянки, законної дружини. Родичі водили його у дитячому віці у святилища, тобто він розділяв спільні з ними культу. Як ознака законнонародженості неодноразово наводиться спадкування майна²³. В іншій промові надано визначення законних дітей, як таких, що народжені жінкою у шлюбі²⁴.

Вважається, що місцем зосередження *nothoi* після закону Перікла стали Кіносарги²⁵. У Кіносаргах знаходився один із трьох великих державних гімнасіїв, заснованих уже в VI ст. до н.е., та присвячене Гераклу святилище. Зв'язок незаконнонароджених із місцевістю Кіносарг та із культом Геракла пов'язують із спільними для героя та *nothoi* особливостями походження. Відвідувані незаконнонародженими хлопчиками гімнасій та святилище у Кіносаргах мали виступати альтернативою фратрії та дему, з яких вони були виключені, забезпечували їм доступ до участі у культових заходах²⁶. Можливо, Кіносарги мали змогу відвідувати *nothoi* вищих станів. Демосфен згадував, що в минулому незаконнонароджені платили внески у Кіносарг²⁷. Написи V ст. до н.е. (IG I³ 369) містять відомості про суми, які передавались у священну скарбницю інших

богів (усіх, крім Афіни) в т.ч. зі скарбниці святилища Геракла у Кіносаргах²⁸.

Наявність у джерелах згадок про незаконнонароджених громадян до сер. V ст. до н.е. дає можливість припустити, що на час його прийняття Кіносарги вже були центром тренувань юнаків, які походили не від законного шлюбу та не були введені у фратрію, а також спричиняє дискусію навколо питання про те, чи вперше законодавча норма про походження від двох громадян була запроваджена Періклом. Геродот вказував, що Пісістрат поставив тираном Сігея свого незаконнонародженого сина Гегесістрата, матір'ю якого була жінка з Аргосу²⁹. Арістотель зазначав, що прибічниками Пісістрата були афіняни нечистого походження, пояснюючи їх прихильність страхом за свої громадянські права, оскільки після повалення тиранії Пісістратідів афіняни провели перегляд списків громадян. А правління синів Пісістрата Гіппія та Гіппарха пов'язував, зокрема, з їх достоїнством, до якого очевидно відносив походження від законного шлюбу³⁰. В. В. Латишев вважав, що закон Перікла був запроваджений для зменшення кількості отримуючих теорикон та виступав лише відновленням закону Солона, який з часом перестав застосовуватись настільки, що різниця між громадянами та незаконнонародженими уже на поч. V ст. до н.е. не відчувалась³¹. Попри наявність зазначених вище зауважень Арістотеля, вважаємо вірогідним, що закон Перікла був вперше введеною правовою нормою про необхідність походження від двох повноправних батьків. Можливо, згадувані Арістотелем питання походження стосувались визнання фратріальної належності, яка, в умовах втрати фратріями політичного значення після реформ Клісфена, законом Перікла була покладена в основу правової норми.

Дотримання чіткого розмежування повноправних громадян та *nothoi* протягом VI–IV ст. до н.е. викликає сумніви. Плутарх пов'язував нівелювання різниці між ними з Фемістоклом, який, будучи незаконнонародженим через неафінське походження матері, відвідував для тренувань гімнасій у Кіносаргах та вмовив молодих аристократів тренуватись там разом з ним³². Однак, життєдіяльність Фемістокла передувала запровадженням Періклом вимогам до громадянського статусу. Л. М. Глускіна називала такий сюжет неправдивим, водночас зазначала, що у Кіносаргах реєструвались незаконнонароджені діти, що походили від шлюбу з іноземками³³. В. В. Ставнюк зауважує, що Фемістокл, вірогідніше за все, мав благородне походження. Однак, навіть наявність матері-іноземки, зокрема, з огляду на наведені вище зауваження та з урахуванням практики безоплатного виконання

посадових обов'язків представниками аристократичних родів, не позбавляла Фемістокла політичних прав³⁴. І. С. Суріков пов'язує сюжет тренування Фемістокла з формуванням останнім кола прибічників з найбільш знатних афінських аристократів³⁵. Дж. Ларсон відзначає, що Кіносарги відвідували діти незаконнонароджені та ті, у кого лише один з батьків мав афінське походження. Унікальність святилища полягала у тому, що *nothoi* відправляли усі ритуали, пов'язані з вшануванням культу Геракла. Окрім того, подібно до інших, гімнасій у Кіносаргах виступав місцем інтелектуальних дискусій³⁶.

Цілком ймовірно, що до 403/402 р. до н.е. розмежування незаконнонароджених з дітьми, що походили від законних шлюбів, попри відвідування першими окремого гімнасія, було практично відсутнім. Ставлення до них залишалось лояльним, вони могли користуватись певним, хоча й не визначено, яким саме, обсягом громадянських прав^{37,38}. Наслідком відновлення дії закону Перікла розглядають також закриття гімнасія у Кіносаргах.

Виділення *nothoi* в окрему соціальну групу пояснювалось їх серединним становищем між громадянами та метеками, потребою відрізнення від останніх³⁹. Статус *nothoi* у суспільстві не мав бути повністю прирівняним до не громадянського населення, адже вони потенційно становили суттєвий ресурс для поповнення кількості громадян. Логічним виглядає їх особливий статус на фоні згадок про надання громадянських прав метекам під час реформ Солона, Клісфена, а подекуди й рабам за необхідності поповнення кількості військ.

У зв'язку з наведеними заборонами щодо включення *nothoi* у фратрію та дем, відзначимо, що способом включення у громадянську общину дітей, народжених поза законним шлюбом, могло виступати усиновлення⁴⁰. За законом Солона усиновленим бездітним громадянином з метою передачі спадку та збереження дому міг бути лише народжений у законному шлюбі син іншого громадянина⁴¹. Водночас, показовим прикладом реалізації практики усиновлення у II пол. V ст. до н.е. може бути ситуація із синами Перікла. Плутархом наведене звернення Перікла до еклесії про відміну власного закону, обґрунтоване потребою передачі спадку представнику роду у зв'язку зі смертю законних синів. Судячи з подальших слів Плутарха, закон зберіг свою силу, однак громадянські права сину Перікла були надані, дозволено ввести юнака у фратрію, дати ім'я батька⁴². В. В. Латишев пов'язував даний випадок із тим, що закону Перікла уже не дотримувались⁴³. Вірогіднішим, на нашу думку, було надання Періклу

права на всиновлення або прийняття псефісми про дарування громадянських прав юнаку.

Демосфен у промові проти Беота вказував, що діти, народжені афінською громадянкою від афінського громадянина, але не у законному шлюбі, могли мати громадянські права за умови усиновлення батьком або представниками роду афінянки. Важливими є аргументи даної справи. Промовець Мантіфей зазначає, що сам народжений у законному шлюбі. Його батько мав ще двох позашлюбних синів від афінської громадянки Плангон. Ознаками відсутності шлюбу із Плангон є те, що батько позивача не ввів її у дім навіть після смерті законної дружини, та заперечення того, що вона принесла у дім придане. Батько був змушений усиновити народжених Плангон синів внаслідок розгляду даного питання арбітром за позовом, ініційованим сином Плангон. Рішення про визнання походження дітей було прийнято арбітром на підставі принесеної Плангон клятви, попри заперечення чоловіка. Як наслідок, батько Мантіфея ввів позашлюбних синів у свою фратрію, однак не ввів у ойкос. Після смерті батька, Мантіфей ввів в ойкос зведених братів, аби розділити з ними спадок. Після запису у фратрію сини Плангон були записані у список дему батька. Питання про усиновлення, вірогідно, постало у зв'язку з віком синів, що уже підлягали запису у списки дему, але не могли отримати громадянських прав без введення у фратрію. Тому, син Плангон звернувся з позовом не сам, не маючи на те прав, а за допомогою своїх друзів. Мантіфей відзначає, що якби Плангон взявши відступні не пішла до арбітра, як обіцяла, її сини не втратили б громадянських прав (можливо, за рахунок потенційного усиновлення братами Плангон, щодо якого згадувалось)⁴⁴. М. Сілвер дотримується думки, що після закону Перікла *nothoi* не могли бути усиновлені⁴⁵. Наявні джерела не дозволяють визначити наскільки в правовому полі відрізнявся статус дітей від шлюбу афінського громадянина з іноземкою та дітей, що народились від обох батьків громадян поза законним шлюбом. Однак, судячи з промови Беота, діти народжені від батьків-афінян поза законним шлюбом були у кращому становищі.

Отже, афінський поліс визначав доступ до соціокультурної та політичної діяльності за критерієм громадянства. Сформований у колективних уявленнях афінян образ ідеального громадянина – це людина, вихована відповідно до цінностей поліса, наділена громадянською доброчесністю, діяльність якої спрямована на благо поліса. Суспільні уявлення чітко пов'язували участь у соціокультурній, перш за все, культовій, та політичній діяльності, доступ до яких

забезпечували фратрія та дем, із громадянською доброчесністю. Відповідно, можливість досягнення людиною доброчесності – арете, визначали походження, діяльність та цінності⁴⁶. Від VI ст. до н.е. до 450 р. до н.е, а потім внаслідок Пелопоннеської війни, встановлення олігархічного режиму та тиранії Тридцяти до 403/402 р. до н.е. критерії включення *nothoi* до фратрії, дему не були настільки жорсткими. Дані періоди вважають такими, під час яких розмежування між законнонародженими та *nothoi* було практично відсутнє. Вірогідно, питання включення дітей, що мали статус *nothoi*, до фратрії, а потім і дему, залежало від волі батька-афінянина. Після закону Перікла, на певний час, та по його відновленні критерію «подвійної ендогамії» дотримувались досить жорстко, свідченням чому є часті перевірки списків громадян у IV ст. до н.е. Наявність судових промов, сторони яких апелювали до проблематичного походження по материнській лінії своїх супротивників, свідчить з одного боку про те, що подібне порушення мало посилити негативне ставлення суду до супротивника, а з іншого боку, з огляду на те, що саме питання виступало не головним, а побічним предметом спору, про можливість випадків включення *nothoi* до фратрії та списків дему. Наявність практики усиновлення, а також практики дарування громадянських прав дозволяє припустити можливість надання громадянам права усиновлення *nothoi* задля збереження ойкосу у випадку відсутності законних синів – спадкоємців. Функціонування ж святилища та гімнасію у Кіносаргах, завдяки яким *nothoi* мали змогу соціокультурної інтеграції – долучення до релігійних культів та пайдейї, надавали змогу виховання їх у відповідності до цінностей поліса, морально-етичних норм громадянської общини. Як наслідок, у суспільних уявленнях для *nothoi*, подібно до законнонароджених афінян, було відкрите досягнення арете – доброчесності, що уособлювала образ афінського ідеального громадянина.

¹ MacDowell D.M. Bastards as Athenian citizens // *Classical Quarterly*. 1976. Vol. 26. P. 88.

² Che J. Citizenship and the social position of Athenian woman in the classical age. A prospect for overcoming the antithesis of male and female // *Athens journal of history*. Vol. 3. Is. 2. P. 107.

³ Blok J. *Citizenship in Classical Athens*. Cambridge university press, 2017. P. 114.

⁴ Ставнюк В.В. *Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса*. Київ, 2004. С. 99.

-
- ⁵ Whitehead D. Women and naturalization in fourth-century Athens: the case of Archippe // *The Classical Quarterly*. 1986. Vol. 36 (01). P. 109.
- ⁶ Kamen D. Status in the classical Athens. Princeton university press, 2013. P. 62.
- ⁷ Arist. Ath. pol. 29.5. 36.1-37.
- ⁸ Dem. LVII. 27-29.
- ⁹ Demosth. XLIII. 51; Blok J. Citizenship in Classical Athens. P. 105-107.
- ¹⁰ Demosth. XXIII. 53
- ¹¹ Kamen D. Status in the classical Athens. P. 64.
- ¹² Dem. LIX.
- ¹³ Dem. LIX. 119, 124.
- ¹⁴ Che J. Citizenship and the social position of Athenian woman in the classical age. P. 101.
- ¹⁵ Din. I. 15; Aesch. II. 78.
- ¹⁶ Arist. Ath. Pol. 26. 3
- ¹⁷ Plut. Pericl. XXXVII
- ¹⁸ Silver M. Slave-wives, single woman and «bastards» in the Athenian Greek world. Law and economics perspectives. Oxbow Books, 2018. P. 171.
- ¹⁹ MacDowell D.M. Bastards as Athenian citizens. P. 88.
- ²⁰ Joyce Ch. Citizenship or inheritance? The phratry in classical Athens // *Polis, the journal for Ancient Greek and Roman political thought*. 2019. Vol. 36. P. 472-479.
- ²¹ Ober J. Mass and elite in democratic Athens. Rhetoric, ideology, and the power of the people. Princeton university press, 1989. P. 262-263.
- ²² Dem. LX. 4.
- ²³ Dem. LVII. 24-52.
- ²⁴ Demosth. XLIV. 49.
- ²⁵ Larson J. Ancient Greek cults : a guide. Routledge, 2007. P. 184.
- ²⁶ Hdt. VI. 116.
- ²⁷ Demosth. XXIII. 213.
- ²⁸ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores*. Editio tertia. Fasc. 1. Decreta et tabulae magistratuum. / Edid. D. Lewis. Berlin, 1981.
- ²⁹ Hdt. 5.94.
- ³⁰ Arist. Ath. Pol. 13. 5, 17. 3 - 18
- ³¹ Латышев В. В. Очерк греческих древностей : в 2 ч. / под ред. Е. В. Никитюк, Э. Д. Фролова, О. Л. Абышко. Санкт-Петербург : Алетея, 1997. Ч. 1. С. 190.
- ³² Plut. Them. I
- ³³ Глушкина Л. М. Nothoi в социальной структуре афинского полиса IV в. до н.э. // ВДИ. 1987. № 3 (182). С. 86-87.
- ³⁴ Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни. С. 99.
- ³⁵ Суриков И.Е. Новые наблюдения в связи с ономастико-просопографическим материалом афинских остраконов // *Вопросы эпиграфики*. 2008. Вып. 3. С. 121-122.
- ³⁶ Larson J. Ancient Greek cults. P. 184.
- ³⁷ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. С. 190-191.

- ³⁸ Никитюк Е. В. Социальная политика Афин после восстановления демократии в 403 г. до н.э. по декрету Феозотида // МНЕМОН: Исследования и публикации по истории античного мира / под ред. проф. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург, 2013. Вып. 13. С. 77.
- ³⁹ Humphreys S. C. The nothoi of Kynosarges // The Journal of Hellenic Studies. 1974. Vol. 94. P. 92, 94.
- ⁴⁰ Kamen D. Status in the classical Athens. P. 66.
- ⁴¹ Lape S. Solon and the institution of the «democratic» family form // The classical journal. Dec. 2002 – Jan. 2003. Vol. 98. No. 2. P. 122-124.
- ⁴² Plut. Sol. XXXVII
- ⁴³ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. С. 190.
- ⁴⁴ Demosth. XL. 1-34.
- ⁴⁵ Silver M. Slave-wives, single woman and «bastards» in the Athenian Greek world. P. 172.
- ⁴⁶ Ober J. Mass and elite in democratic Athens. P. 249-250.

О. В. Одрін (Київ)

«ПІВНІЧНІ ГРЕКИ»: ШТУЧНИЙ ТЕРМІН ЧИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА РЕАЛЬНІСТЬ?

Чимало антикознавців вже віддавна слухно зауважують штучність традиційної концепції єдиної історії Давньої Греції, адже насправді вона являла собою сукупність окремих історій сотень полісів (і дополісних структур теж), дуже відмінних одне від одного за демографічним потенціалом, соціальним устроєм, структурою економіки тощо.

Один із відомих прибічників «мозаїчного» підходу, британський дослідник Пол Кертледж навіть видав експериментальну за структурою книгу «Давня Греція. Історія в одинадцяти містах»¹. Не сказати, що надто вже репрезентативно: немає там ані Самоса, ані Тараса, нема Кротона з Сібарисом, Фасоса чи Маронеї, немає жодного понтійського поліса – від Гераклеї Понтійської до Ольвії. Та, принаймні, це крок від ідеї про те, що «якщо ти знаєш один поліс (читай – Афіни), ти знаєш їх усі». Тим більше, коли мова йде про поліси «заморських» греків, з доволі віддалених регіонів, з їх специфічними природними умовами і негрецьким населенням навкіл. А між тим, здається, добре відомо, який колосальний внесок у побудову того, що ми звемо античною цивілізацією, вони внесли – від ліричної поезії до філософії чи протонауки, від інженерної справи до агротехніки. Утім, в антикознавстві поступово формувалось уявлення

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOIb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518